

IBL PAN, Warszawa

TERESA KOSTKIEWICZOWA

*Wypowiedź z pogranicza.
Uwagi o ambiwalencjach pamfletu
w piśmiennictwie polskim XVIII wieku*

Aux confins de la littérature. Quelques remarques sur les ambivalences
du pamphlet dans les écrits polonais du XVIIIème siècle

Pamflet — obok satyry — jest jedną z odmian wypowiedzi najczęściej uprawianych w piśmiennictwie polskim XVIII wieku. Jednak podczas gdy sytuacja i miejsce satyry zostały już dość dokładnie opisane¹, usytuowanie pamfletu — rozpoznanego w dużym stopniu w sferze badań źródłowych — nasuwa pewne uwagi dotyczące zarówno jego swoistej, ambiwalentnej roli w przestrzeni publicznej, jak i bardziej generalnej charakterystyki funkcjonowania utworów okolicznościowych w tym okresie.²

O zainteresowaniu ówczesnych odbiorców, a później także badaczy tym typem wypowiedzi decydują dwa czynniki. Pierwszy to obfitość piśmiennictwa tego typu, drugi — to waga spraw, które są w nim poruszane i otrzymują szczególnego typu oświetlenie i ocenę. Obecność pamfletu w przestrzeni publicznej nasilała się szczególnie w momentach napięć politycznych, w sytuacjach rozstrzygających o kierunkach rozwoju spraw państwa i narodu: w czasach elekcji Stanisława Au-

¹ Zob. na ten temat: A. Aleksandrowicz, *Twórczość satyryczna Adama Naruszewicza*, Wrocław 1964.

² Odwołuję się dalej do najważniejszych publikacji dotyczących tego zjawiska: J. Nowak-Dłużewski, *Satyra polityczna Sejmu Czteroletniego*, Kraków 1933; J. Nowak-Dłużewski, *Satyra polityczna konfederacji targowickiej i sejmu grodzieńskiego*, Kraków 1935; W. Woźnowski, *Pamflet obyczajowy w czasach Stanisława Augusta*, Wrocław 1973; E. Rabowicz, *Dialogowy pamflet polityczny w Polsce w latach 1767–1775*, „Pamiętnik Literacki” 1984, z. 2; H. Markiewicz, *Paszkwil i pamflet*, „Roczniki Humanistyczne” 1971, t. XIX, z. 1.

gusta, konfederacji radomskiej i barskiej, kiedy dominowała odmiana pamfletu politycznego. W latach siedemdziesiątych, które były czasem ważnych przemian cywilizacyjnych, mentalnych i ideologicznych, powstawał przede wszystkim pamflet obyczajowy. Wreszcie w okresie Sejmu Czteroletniego, a później wojny polsko-rosyjskiej, konfederacji targowickiej, powstania kościuszkowskiego ukształtowała się nowa odmiana pamfletu politycznego, o szczególnie radykalnym charakterze i ostrości stosowanych środków literackich. W momentach jego najbujniejszego rozwoju pamflet można uznać za zjawisko ilościowo niemal dominujące w obszarze produkcji literackiej.

Pamflet przyciągał uwagę, ponieważ dotyczył spraw szczególnie gorących, dokonywał oceny osób powszechnie znanych i wysoko usytuowanych w hierarchii społecznej oraz odnosił się do działań o fundamentalnym znaczeniu, które interesowały i poruszały wszystkich uczestników życia publicznego. Mimo to jego miejsce i sytuacja były niejednoznaczne, wywoływały odmienne reakcje i oceny. Z jednej strony — pamflet plasował się w centrum ówczesnej przestrzeni publicznej, z drugiej — nosił cechy produkcji funkcjonującej na obrzeżach głównego nurtu piśmiennictwa epoki.

MIĘDZY APROBATĄ I POTĘPIENIEM

Słowo „pamflet” używane jest w znaczeniu obejmującym zarówno jego sens pierwotny, odnoszący się do pisma ulotnego o aktualnej treści, jak i sensie węższym — satyry imiennej, piętnującej w sposób ostry postawy i czyny osób wysoko usytuowanych w życiu publicznym i mających wpływ na jego bieg. W Polsce XVIII wieku — jak wiadomo — słowo „pamflet” nie było używane, pisma zaś tego typu określane były nazwą paszkwil (znaną u nas od XVI w.), w której dominowało nacechowanie semantyczne pejoratywne, obejmujące nieprzystojność, oczernianie, uszczypliwość.

Obfitości tego typu pism towarzyszyły ówczesnie gorące dyskusje na temat ich dopuszczalności i oceny. Z jednej strony — powoływano się na tradycję antyczną, a więc na poglądy oraz praktykę Horacego, Juwenalisa, a także Boileau, z drugiej — na generalne założenia doktryny klasycystycznej, odrzucającej jednostkową konkretność na rzecz uogólniającej prawdy. Nie bez znaczenia w tych dyskusjach była też tradycja lokalna oraz regulacje prawne i przekonania zbiorowe dotyczące wolności słowa w Polsce, traktowanej jako jedno z podstawowych praw życia publicznego. Tak więc każdy obywatel miał zagwarantowane prawo swobodnego wypowiedzania się w sprawach publicznych w mowie i na piśmie i nie mógł być z powodu takich wypowiedzi sądzony ani prześladowany. Równocześnie jednak te same prawa zabraniały publikowania pism, które by oczerniały kogokol-

wiek lub obrażały godność ludzką. W praktyce groziło to autorowi i drukarzowi konsekwencjami sądowymi za publikowanie pamfletu. Sprawa dopuszczalności satyry imiennej stała się nawet przedmiotem obrad sejmowych w końcu 1790 roku, kiedy to dwaj posłowie potępiłi publikacje anonimowe skierowane przeciw konkretnym osobom, a izba przyjęła uchwałę ustanawiającą karę odpowiedzialności za upowszechnianie pamfletów. Sytuacja tego gatunku wypowiedzi ukazywała więc zarówno ambiwalencje prawa o wolności słowa, jak i niejednoznaczność dominujących teorii literackich, różnie interpretowanych w praktyce. Sprawa dopuszczalności i granic pamfletu jako satyry imiennej stawała się przedmiotem niemal nieustannej dyskusji prasowej i literackiej, w której wytaczano argumenty (literackie, moralne, polityczne) przeciw pamflecistom, ale także broniono ich praw, a nawet wskazywano na obowiązek piętnowania nadużyć władzy i wad osobistych ludzi z elity, podnoszono też skuteczność pamfletu jako sposobu oddziaływania na opinię publiczną i na jego bohaterów. Gatunek wypowiedzi — z jednej strony — spychany na margines lub poza obręb oficjalnego życia literackiego, z drugiej strony — stale pozostawał w centrum uwagi i stanowił przedmiot zainteresowania różnych warstw publiczności.

MIĘDZY NIEOFICJALNOŚCIĄ I SZEROKIM OBIEGIEM

Ogromna większość pamfletów powstałych w XVIII wieku pozostawała w rękopisach i miała obieg nieoficjalny, poza drukiem i instytucjami upowszechniającymi produkcję wydawniczą. Nie znaczy to wszakże, iż był to obieg węższy. Recepcja pamfletów nie ograniczała się tylko do niewielkiego kręgu odbiorców. Zasoby archiwalne i biblioteczne świadczą o powstawaniu i funkcjonowaniu dużej liczby rękopiśmiennych kopii tych samych tekstów. Nie mające szans na druk pamflety kopiowane były przez zainteresowanych ich treścią czytelników i upowszechniane w kręgach rodzinnych, sąsiedzkich, przyjacielskich, a także wpisywane do domowych sylw. Kopiowaniem pamfletów zajmowali się także autorzy gazet pisanych. W okresach największego nasilenia walk politycznych organizowane były zespoły kopistów, którzy szybko powielali najbardziej aktualne teksty w setkach egzemplarzy, a także zajmowali się ich rozpowszechnianiem wśród szerokiej publiczności. Pamiętniki i dokumenty z epoki zawierają informacje o różnych sposobach kolportowania pamfletów, np. przez podrzucenie kursującym po mieście fiakrom, przez rozlepianie na murach publicznych gmachów i kościołów, rozrzucanie na zabawach publicznych i w miejscach zgromadzeń, a nawet przemycanie do pałaców osób napiętnowanych oraz do gabinetu króla. Przejawem żywego zainteresowania kursującymi pamfletami było przepisywanie ich przez zbieraczy w specjalnych księgach, w porządku chronologicznym lub wy-

znaczonym przez nazwiska osób będących bohaterami. Niektóre z takich zbiorów przetrwały w bibliotekach i są źródłem do badań dziejów pamfletu oraz źródłem wiedzy o życiu publicznym.

Zjawisko upowszechniania i funkcjonowania pamfletu świadczy również o jego ambiwalentnej sytuacji i granicznym charakterze. Teksty nieoficjalne i pozostające w ogromnej większości poza sferą druku miały zarazem szeroki obieg i niejednokrotnie były bardziej popularne niż utwory udostępniane w druku. Literatura powstająca na obrzeżach oficjalnego życia literackiego, rozpowszechniana metodami nieprofesjonalnymi i dostosowanymi do konkretnej sytuacji, spotykała się z dużym zainteresowaniem, stając się ważnym przejawem aktywności twórczej i zapotrzebowań czytelniczych publiczności literackiej.

MIĘDZY ANONIMOWOŚCIĄ I UJAWNIONYM AUTORSTWEM

Większość pamfletów funkcjonujących w XVIII w. w Polsce odznaczała się anonimowością. Autorami dużej ich części byli ludzie nie uprawiający innych gatunków literatury, biorący pióro do ręki okazjonalnie, aby wyrazić stosunek własny lub reprezentowanej orientacji politycznej do działań i postępowania osób obozu przeciwnego. W czasach elekcji Stanisława Augusta, konfederacji radomskiej i barskiej byli to przedstawiciele szlachty nie akceptującej polityki nowego króla i związanych z nim rodzin magnackich. W okresie pierwszego rozbioru — byli to ludzie dający wyraz powszechnemu oburzeniu opinii publicznej na jurgieltników i zdrajców, zaprzędanych zaborcom. W latach siedemdziesiątych — pamflet rodził się przede wszystkim w środowisku miejskim, jako przejaw krytycznej oceny obyczajów i postępowania ludzi z kręgów dworskich oraz — nieskutecznych działań na rzecz naprawy kraju. Wreszcie w czasie Sejmu Czteroletniego pamflet tworzony był przez przedstawicieli radykalizujących się środowisk patriotycznych i skierowany przeciw konserwatywnym przeciwnikom reform. Powstając w kręgach, które nie uczestniczyły w oficjalnym życiu literackim, nie sytuował się w jego obszarach, a nawet bywał zwalczany przez jego wybitnych przedstawicieli (Adam Naruszewicz, Adam Kazimierz Czartoryski).

Jednakże od połowy lat siedemdziesiątych twórczość pamfletową zaczęli uprawiać wybitni poeci, nie związani wprawdzie z ośrodkiem dworskim, ale również nadający ton ówczesnemu piśmiennictwu. Najpierw Tomasz Kajetan Węgierski, autor ostrych pamfletów obyczajowych, później Franciszek Zabłocki, uczestniczący w pamfletowych atakach na magnackich przedstawicieli opozycji w Sejmie — zmienili sytuację tego gatunku piśmiennictwa w przestrzeni publicznej. Pamflety wybitnych poetów również rozpowszechniane były anonimowo w odpisach rękopiśmiennych, w których niejednokrotnie ujawniano domniemania opinii publicz-

nej o autorstwie doskonałych i celnych tekstów. Czasem bywały to przypisania nietrafne, świadczące jednak o powszechnej świadomości faktu, iż w pamfletowej batalii uczestniczą również najlepsze pióra poetów współtworzących oficjalny nurt literatury. Z kolei twórcy ci prowadzili swoistą grę z odbiorcami i adresatami (bohaterami) kompromitujących utworów. Nie dementując swego udziału w produkowaniu pamfletów, starannie ukrywali wszelkie przesłanki, które mogłyby świadczyć o ich autorstwie, grożącym sankcjami prawnymi i zemstą krytykowanych możnowładców. To ukrywanie autorstwa było tak skuteczne, że do dziś badacze nie mogą jednoznacznie stwierdzić, czyjego pióra jest zespół najdoskonalszych artystycznie pamfletów politycznych z czasów Sejmu Czteroletniego, przypisywanych Franciszkowi Zabłockiemu. Ta sytuacja odsłania również ambiwalentny status pamfletu, funkcjonującego w obszarze napięć między sferą oficjalną i nieoficjalną, między jawnością i utajeniem, między marginalnością a miejscem centralnym, przyciągającym powszechną uwagę.

MIĘDZY PIŚMIENNICTWEM UŻYTKOWYM A LITERATURĄ ARTYSTYCZNĄ

Ten sam typ napięć i ambiwalencji dostrzegamy analizując poziom artystyczny i sposoby posługiwania się środkami literatury charakterystycznymi dla pamfletów. Utwory wychodzące spod pióra autorów nieprofesjonalnych, ale silnie zaangażowanych w sprawy publiczne, dążyły przede wszystkim do zdyskredytowania napiętnowanych osób środkami najbardziej wyrazistymi, takimi np. jak silnie nacechowany epitet, rozbudowana inwektywa, posługująca się czasem wulgaryzmem, słownictwem i frazeologią zapożyczonymi z języka potocznego, jak bezpośrednie oskarżenie, a także groźby i złe życzenia kierowane do bohatera pamfletu. Wiersz, rytm traktowane były wyłącznie jako konwencjonalny zabieg przyciągnięcia uwagi odbiorcy. Na przeciwległym biegunie sytuują się pamflety autorstwa wybitnych poetów. Autorzy ci wypracowują bogaty repertuar środków służących kompromitacji. Posługują się zarówno bliskimi odbiorcom elementami mowy potocznej jak i bardziej subtelnymi zabiegami ironii, kondensacji i wyjaskrawienia cech, wyrafinowanego komizmu, a także dowcipnej aluzji, uruchamiającej aktywność odbiorcy. Pamflety powstające w różnorodnych kręgach środowiskowych odwołują się też do odmiennych zasad konstrukcji wypowiedzi i różnych form nawiązywania kontaktu z czytelnikiem. Autorzy, którzy dążą przede wszystkim do swoistego „poinformowania” niezorientowanego odbiorcy o wykroczeniach i winach bohatera, posługują się głównie formami skondensowanej narracji lub portretowego opisu. Zawartość wypowiedzi ma służyć ukształtowaniu poglądu odbiorcy na rolę kompromitowanej osoby w życiu społecznym. Krańcowo odmiennie konstruują wypowiedź ci autorzy, którzy dążą nie tylko do kompromi-

tacji napiętnowanych bohaterów, ale przede wszystkim do silnego oddziaływania na postawy i zachowania zbiorowości. W pamfletach z czasów Sejmu Czteroletniego przypisywanych Franciszkowi Zabłockiemu autor stosuje swoistą strategię komunikacyjną i perswazyjną. Odwołując się do środków retorycznych właściwych stylowi wysokiemu i łączących cechy *genus deliberativum*, *demonstrativum* i *iudicale*, przyznaje sobie prawo przemawiania do ogółu („powszechność”), a zarazem w jego imieniu, do reprezentowania racji i ocen opinii publicznej, a zarazem jej kształtowania oraz mobilizowania owej „powszechności” do działań. Tak budowane wypowiedzi pamfletowe łączą literacką perfekcyjność i sprawność w posługiwaniu się środkami poetyckimi z sugestywnością oddziaływania i skutecznością perswazyjną. Pamflet — rozpatrywany z punktu widzenia jego miejsca w obszarze różnych typów piśmiennictwa i różnych sposobów posługiwania się słowem — sytuuje się jako zjawisko pograniczne, w którym istnieje silne napięcie między różnymi funkcjami słowa i wypowiedzi, a w szczególności między funkcją impresywną i estetyczną.

MIĘDZY TYPOWOŚCIĄ I SWOISTOŚCIĄ

Pamflet jest wypowiedzią okolicznościową, osadzoną w realiach konkretnego „tu” i „teraz” i z tego punktu widzenia odznacza się cechami swoistymi, szczególnie w sferze zabiegów związanych z charakterystyką napiętnowanego bohatera. Zarazem jednak wypowiedź ta sytuuje się w obszarze uznanych form literackich (najczęściej genologicznych) i przez zabiegi stylizacyjne odwołuje się do przyzwyczajęń i oczekiwań odbiorcy. Ten zakres odniesień polskiego pamfletu XVIII wieku jest bardzo szeroki i świadczy o dążności aktualizowania form różnorodnych. Bywa to portret indywidualny (np. *Portrety pięciu Elżbiet Węgierskiego*) lub zbiorowy (np. *Portret Trybunału*, 1780), przy czym jedną z cech wyróżniających była także epigramatyczność, zwięzłość charakterystyki (jak np. w cyklu *Zdania o biskupach*, 1767). Odmianą portretu była zagadka (*Zagadki sejmowe z czasów Sejmu Wielkiego*) i nagrobek. Ciekawym przejawem stylizacji pamfletowej był *Katalog ksiąg w Dubnie na kontraktach w roku 1794 znajdujących się*, w którym złośliwe charakterystyki osób dokonane zostały przez przypisanie im autorstwa ksiąg o stosownych tytułach, np. *Przykład wierności żony* autorstwa znanej ze swobodnego prowadzenia się Heleny Radziwiłłowej. Pamflety przybierały formę dialogów (np. *Rozmowa ciekawe intrygi odkrywająca*, 1776), reportażowej relacji (*Na bal Księcia Marcina Lubomirskiego, Opisanie Warszawy szczerze w r. 1783*), a także bajki (np. *Opuchły Stanisława Trembeckiego*), biblijnej jeremiady (*Narzekania Szczęsnego Juliana Ursyna Niemcewicza*).

Na drugim biegunie sytuują się pamflety mające formę wyraziście wyodrębnionych gatunków literackich, np. list poetycki (*Do Ogińskiego* Kajetana Węgierskiego), a nawet wysoka oda, zawierająca bezpośrednio i ostro sformułowaną krytykę (np. *Do Jezierskiego kasztelana, odgrążającego się palem na rękę piszącego paszkwile* Franciszka Zabłockiego).

W sferze formy wypowiedzi pamflet ujawnia również swój ambiwalentny i pograniczny charakter. Z jednej strony odwołuje się do gatunków użytkowych lub stylizacji; z drugiej — wykorzystuje uznane gatunki literackie w postaci czystej, nasycając je treściami satyrycznymi.

MIĘDZY LITERACKĄ LUDYCZNOŚCIĄ I WALKĄ POLITYCZNĄ

Zasygnalizowane wyżej różnorodne zabiegi stylizacyjne, a także elementy komizmu i dowcipu współtworzące pamflet, miały źródła literackie. Stanowiły one typowo literacki naddatek organizacji wypowiedzi, realizujący funkcję estetyczną, a w tym przypadku również ludyczną. Służyły przyciągnięciu uwagi, zaciekawieniu, zabawieniu, rozśmieszeniu odbiorcy. Z tego punktu widzenia pamflet sytuował się w obszarze literackości i realizował typowo literackie strategie konstrukcji wypowiedzi w planie językowym i kompozycyjnym. Jednakże funkcje tych wszystkich środków nie wyczerpywały się jedynie w manifestowaniu charakteru literackiego. Zabiegi te służyły przede wszystkim wywarciu wrażenia na odbiorcy, przekonaniu go o zasadności głoszonych ocen i poglądów, a przede wszystkim kształtowaniu opinii publicznej. Pozostając w obszarze literatury, pamflet wkroczył jednocześnie w szerszą przestrzeń publiczną, stając się narzędziem szerzenia poglądów politycznych i idei społecznych, reprezentowanych przez jakąś grupę. Był nie tylko sposobem mówienia, ale przede wszystkim sposobem działania i oddziaływania na sposób myślenia i postawę szerokich kręgów publiczności. Bywał też katalizatorem i wyrazem szerokiej opinii, przemawiając do publiczności, a zarazem — w jej imieniu. Wykraczał w ten sposób poza zobowiązania i funkcje literatury, wchodząc w rolę prasy, publicystyki, a nawet władzy sądowniczej, kiedy oskarżał o przestępstwo (obyczajowe, moralne, polityczne), a nawet ogłaszał winną konkretną osobę. Był skutecznym i sprawnym narzędziem walki politycznej. I w tym przypadku obserwujemy pograniczny, ambiwalentny charakter pamfletu.

W czasach oświecenia polskiego pamflet sytuował się na granicy pomiędzy literaturą potępianą i akceptowaną, pomiędzy obiegiem nieoficjalnym i szerokim odbiorem, między literackością a charakterem użytkowym. Rozwijał się na obrzeżach oficjalnego życia literackiego, a zarazem pozostawał w centrum zainteresowań różnych grup odbiorców i szerokiej opinii publicznej. Najbardziej istotną cechą pamfletu był jego charakter ambiwalentny i wielopostaciowy, co

sprawiło, iż stawał się on przedmiotem szczególnej uwagi zarówno odbiorców współczesnych, jak i badaczy.

RÉSUMÉ

A côté de la satire, le pamphlet demeure la forme d'expression littéraire la plus utilisée au XVIIIème siècle (en polonais, on le désignait alors par le terme de «paszkwil»). Parmi ses créateurs, nous trouvons aussi bien des auteurs inconnus que les meilleures plumes de l'époque. La situation d'ambivalence de ce type d'écrit résulte d'une part de la conviction d'avoir droit à la liberté d'expression et de la nécessité de dénoncer les défauts des membres des élites, et, d'autre part, de la conscience de la protection légale du nom et des conséquences juridiques de la publication d'un pamphlet. Par conséquent, les pamphlets parcouraient le vaste espace social sous forme d'anonymes recopiés à la main. En cas de tensions politiques particulières, des ensembles entiers de scribes étaient amenés à les transcrire à la main (nous avons jusqu'à ce jour des problèmes pour identifier les auteurs des meilleures de ces oeuvres). Les pamphlets présentaient un niveau extrêmement varié; à côté d'écrits littéraires qui recourent à des moyens d'ironie subtile et d'allusion, il en est d'autres dont la phraséologie et le lexique demeurent très simples. De même, les formes d'expression varient de façon considérable: du portrait (individuel ou collectif), en passant par la devinette, le dialogue ou la relation du type reportage, jusqu'à une ode hautement raffinée ou une lettre poétique. Le pamphlet se situe entre la littérature condamnée et acceptée, à la limite du circuit officiel et de la vaste réception sociale. Il s'épanouit aux confins de la vie littéraire en attirant l'attention de différents groupes de destinataires et de l'opinion publique.